

О. В. ШЕКУН (Чернігів)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПЛАНУВАННЯ
СІЛЬСЬКИХ САДИБ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ X — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст.
(За матеріалами Чернігівщини)**

За останні 25 років кількість виявлених на Чернігівщині давньоруських поселень зросла до 500. На правобережжі Десни в XII — першій половині XIII ст. всі придатні для землеробства землі були переважно заселені.

Але впевнено говорити про тип забудови жодного з поселень неможливо без широкомасштабних археологічних досліджень. Розкопки давньоруських поселень широкими площами були започатковані на Чернігівщині в кінці 70-х років. На сьогодні понад 1 тис. кв. м площі розкрита на 10 поселеннях. І тільки на двох — Автуниці і Ліскове вона перевищила відповідно 26 тис. кв. м і 13 тис. кв. м, що складає понад 50 % і 25 % від загальної площі.

Як зауважив В. В. Седов, кожна давньоруська область мала свої специфічні фізико-географічні та історичні особливості, які, безсумнівно, позначились на характері поселення¹. Від топографічного типу поселення значною мірою залежить тип його забудови. Причому в археологічній літературі розповсюджена думка, що прирічному типу розташування на місцевості відповідає порядковий тип забудови. Більшість поселень, що досліджувались широкими площами, відповідали саме цьому типу.

Матеріали розкопок поселень, що містять шари кінця IX — першої пол. X ст., засвідчили, що забудова на них має хаотичний характер, а взаєморозташування об'єктів не дає можливості говорити про певну систему. В наступні хронологічні періоди на більшості поселень до рубежа XI—XII ст., а на деяких і до другої пол. XII ст. цей тип забудови є основним. На поселеннях X—XI ст., на яких не зафіксовані сліди садибної забудови, виявлено деякі особливості. Житла-напівземлянки розміщувались переважно вздовж краю тераси. Біля них знаходились окремі ями і виробничі та господарські споруди. Проте більшість споруд і ям, які містять матеріали, синхронні житлам, концентрувались на окремих ділянках, іноді на значній відстані від них.

Необхідно також зазначити, що в житлах і об'єктах поряд з ними траплялися типи ключів, замків та їх деталі, що датуються X—XI ст. В той час як на комплексах, розташованих на значній відстані від жител, вони відсутні. Вірогідно, останні були об'єктами спільного користування, власністю селянської общини.

Розкопки поселень Ліскове-1, Криниця біля Чернігова засвідчили, що вже в другій половині X ст. вони вступають на шлях самостійного розвитку, що відрізняє їх від інших поселень. На їх розвиток, вірогідно, наклали відбиток фактор входження в першопочаткове ядро домінального володіння Чернігівських князів, розташування на торговому шляху на річці Білоус та розміщення поселення Криниця у безпосередній близькості від стольного міста.

На поселенні Ліскове-1 на мисоподібному виступі в другій половині X ст. розміщується комплекс з 10 будівель і 3 ям. Вони розташовані майже по колу на площі 400 кв. м². Головним об'єктом цього комплексу в найбільш ранній період була напівземлянка площею 13 кв. м. Серед інших споруд: ремісничка із залишками ливарницького горна, виробничого призначення з піччю за межею заглибленої частини, в якій займались обробкою шкір, і ще одна — снопосушарка. До комплексу також входили дві ями, в яких добували деревне вугілля та в одній — смолу. Всі споруди загинули в пожежі на рубежі X—XI ст. Після чого на місці комплексу, що загинув, побудований новий, з напівземлянкою площею 10 кв. м і сіннями 3,2 кв. м. Навколо неї в радіусі 5—12 м зведені 14 споруд і 23 ями. Ще 4 споруди цього періоду знаходились на значній відстані і безпосередньо з комплексом не були пов'язані. Одна з них була виробничого призначення, в іншій проводилось науглецювання заліза, одна з ям використовувалась як льодовник.

Необхідно також зазначити, що за 60—80 м від краю тераси на площі приблизно 2 тис. кв. м розташовано 25 господарських споруд і 28 ям. Ще

одне скупчення відповідно з 11 і 7 об'єктів займало площу 1 тис. кв. м за 100—120 м. Усі вони датуються другою пол. X — першою пол. XI ст., але пов'язати їх із жодною житловою будівлею неможливо.

На поселенні Криниця досліджені майже повністю дві садиби кінця X — початку XI ст. Вони розміщені поруч і розділені огорожею у вигляді канавки від плоту на ділянці 23 м. На території садиб більшість будівель і ям розміщені напівколом, залишаючи в центрі ділянку, вільну від забудови.

Садиба "А" мала площу близько 900 кв. м, а поряд з нею на площі майже 100 кв. м знаходився комплекс із 4 ям, в яких одержували смолу і дьоготь.

Конструктивною основою цієї садиби була напівземлянка площею 22 кв. м із сіньми (5 кв. м). До її двох протилежних кутів примикало 6 господарських будівель і 13 ям, розміщених по периметру садиби. Ще 2 будівлі і 5 ям знаходилися в центрі двору.

Інша садиба мала головний об'єкт — напівземлянку площею 9 кв. м з вузьким входом, через який був вихід у двір. Площа садиби і її житла більш ніж удвічі менша в порівнянні з попередньою садибою. До житла з двох боків по контуру садиби примикало по споруді. Ще три знаходились уздовж межі зі східною садибою. Останні 3 споруди і 5 ям (з них 2 зернові) — в центрі двору.

Всі виявлені на території садиб будівлі мали господарське і сільсько-господарське призначення. За матеріалами їх досліджень доволі чітко простежується майнове розшарування їх господарів.

На поселенні Ліскове-1 в глибині тераси досліджено цікавий садибно-господарський комплекс другої половини XI — початку XII ст. По обидва боки напівземлянки—п'ятистінки (площею 28 кв. м), майже по овалу на площі близько 500 кв. м розташовані 7 господарських будівель і 4 ями. На деякій відстані розміщені компактно ще 4 будівлі, в одній в яких виявлений розвал залізоплавильного горна. За межами забудови знаходився комплекс, пов'язаний з одержанням дьогтю пічним способом. В усіх цих об'єктах виявлений синхронний матеріал. Слідів огорож, як і розташованих поряд об'єктів цього періоду, не виявлено.

Садибний комплекс кінця XI — початку XII ст. виявлений на поселенні Автуничі. Досліджені групи синхронних об'єктів та внутрішньосадибна огорожа, що відокремлювала житлову частину садиби від господарської³.

На Лісковому-1 в прибережній західній частині поселення забудова XII — першої пол. XIII ст. репрезентована 2 житлами, 21 будівлею і 12 ямами. Вони розміщені на мисоподібному виступі, обмеженому з двох боків неглибокими балками, на площі приблизно 2 тис. кв. м. Від решти поселення їх відділяла огорожа, простежена на ділянці 47 м у вигляді канавки зі слідами дубових стовпів по дну.

В більш ранній період конструктивною основою цього комплексу було житло на нежитловій коморі (площею 30 кв. м із сіньми площею 11 кв. м). Після його загибелі на протилежному кінці двору, ближче до краю тераси, було зведене нове житло (площею 20 кв. м, сіни 5 кв. м) подібної конструкції, але тільки трохи заглиблене. Вихід з обох жител був у бік двору. Інші будівлі і ями між житлами розташовувались майже по овалу, залишаючи незабудованою територію в центрі. Поміж спорудами залишків огорож не зафіксовано. На території цієї садиби знаходилась вежа, кузня, ювелірні майстерні, комора, в якій зберігався дьоготь. Інші будівлі і ями мали господарське і сільськогосподарське призначення. Не всі вони існували в одній хронологічній фазі, але всі в рамках цього комплексу.

На Лісковому-1 ще два комплекси цього періоду були розміщені за 100—160 м від краю тераси. Вони досліджені частково. Їх розділяла огорожа, простежена у вигляді канавки довжиною 30 м.

В одному з комплексів на площі 600 кв. м виявлені 8 господарських будівель, серед яких одна — льох, та 8 ям, серед них одна — зернова.

Другий комплекс досліджений на площі 900 кв. м. Конструктивною основою його було житло на коморі (площею 11 кв. м). Біля його кута починалась огорожа, що розділяла садиби. На території садиби виявлено дві будівлі, пов'язані з ливарницьким виробництвом, ще одна мала виробниче призначення. Інші будівлі і ями були господарського і сільськогосподарського призначення.

На майже повністю розкопаному поселенні Ліскове-2 досліджені 3 садиби кінця XII — початку XIII ст., що були зведені на площі, майже вільній від забудови в попередній період і загинули в пожежі. Об'єкти розташовані за 20—25 м від краю берегової тераси і тягнуться смугою 60—70 м на 100 м вглиб тераси.

Одна садиба розташована за 60—100 м від краю тераси. Її площа становила понад 2 тис. кв. м, з них 2 тис. кв. м досліджено. На території садиби розміщені два дворово-господарських комплекси. Територія фіксується будівлями і ямами, що розміщені по периметру подвір'я. Від сусідньої садиби її відділяє огорожа, зафіксована у вигляді канавок від плоту.

Основою першого комплексу є трикамерна будівля (площею 34 кв. м) на житловому підкліті (площею 16 кв. м). Тут по площі близько 1 тис. кв. м розміщені 5 будівель, серед яких кузня, льох, льодовник та 4 ями: одна з них — зернова, ще одна, розташована біля кузні, використовувалась в агломераційних цілях. Другий комплекс, що, вірогідно, відокремився від попереднього, примикав до нього і займав площу приблизно 1 тис. кв. м. До його складу входили 13 будівель, серед яких одна наземна житлова (площею 14 кв. м) та 9 ям. Вони розміщені по колу, частина вздовж огорожі із садибою і тільки одна будівля і 4 ями в центрі двору.

Садиба Б розташована між садибами А і В та відділена від них огорожею. Її головним об'єктом є напівземлянка (площею 18 кв. м), що розміщена на підвищенні біля краю тераси. Тут розташовані тільки 10 ям, які мали сезонний характер і використовувались, вірогідно, під бурти, в яких зберігали в зимовий період овочі. За 15 м від житла на площі приблизно 700 кв. м по овалу розташовані 17 будівель і 24 ями, і тільки одна будівля і 3 ями — в центрі двору. З них 5 будівель розміщені ланцюжком уздовж огорожі із садибою А. В одній хронологічній фазі існувало одночасно не більше 8—10 будівель.

Садиба В, порівняно з двома попередніми, займала невелику площу — близько 300 кв. м. Вона розміщена вздовж краю тераси і підходить до балки, яка є межею поселення в цьому напрямку. Центральною тут є житлова споруда № 54 (площею 10 кв. м), біля якої майже по колу розташовані 3 будівлі і 3 ями, утворюючи подвір'я площею приблизно 100 кв. м. Ще 5 будівель і 12 ям цього комплексу розміщені вздовж огорожі із садибою Б.

Ці три садиби існували одночасно, але вони різні за розмірами, кількістю розміщених на них об'єктів, майновим та соціальним станом їх мешканців.

Ще дві типові селянські садиби кінця XII — першої пол. XIII ст. досліджені на селищі Рів-2 біля с. Шестовиця. На поселенні зафіксований дворядовий тип забудови.

Садиба А розміщена в прибережній лінії забудови на площі 480 кв. м. Від розташованої поряд садиби її відділяла огорожа стовпової конструкції,

простежена на відстані 25 м. З інших боків слідів забудови і огорожі не виявлено. Садібний комплекс із 7 будівель, серед яких два житла — напівземлянки, площею 14 кв. м, розміщені по колу. Після загибелі житла № 6 збудоване нове, № 7. Серед інших будівель: льох, снопошарка, реміснича майстерня з розвалом ковальського горна. Ще в одній із будівель зберігались їстівні припаси. В середині двору (площа 85 кв. м) знаходились ями: льодник, зернова, господарська. Садіба загинула в пожежі, в одному житлі знайдено кістяк молодої жінки.

Садіба Б досліджена в другій лінії забудови. Вона розкрита частково на площі 190 кв. м. Її межі виявлені в двох напрямках. Два житла напівземлянки розміщені поряд. Після загибелі одного житла (пл. 14 кв. м) було зведене нове. Вони однакові за конструктивною схемою і площею. Поряд з ними по колу розміщена реміснича майстерня (пл. 10 кв. м) з великою глинобитною пічкою в кутку та розвалом ковальського горна по центру. Далі по периметру двору знаходився льох.

Матеріали про забудову поселення Автуничі широко введені в науковий обіг. Необхідно зазначити, що після появи на поселенні наприкінці XI — на початку XII ст. садибної забудови розміщення об'єктів у групах стає переважно індивідуальним. Зустрічаються різні системи розміщення об'єктів: по периметру комплексу, компактно прямокутником, розташування другорядних об'єктів напівколом у безпосередній близькості від головного об'єкта. Хоча замкнута садиба простежити не вдалося, однак деякі ділянки забудови явно відокремлені від інших огорожами, виявленими у вигляді стовпових ям або канавок від плоту ⁴.

Матеріали вказаних та інших досліджень засвідчили, що окремі поселення Чернігівщини уже в другій половині X — на початку XI ст., зважаючи на ряд факторів, вступають на самостійний, відмінний від інших, шлях розвитку. На їх території з'являється новий тип забудови, що складався з дворів. Він, у першу чергу, пов'язаний із соціальним статусом і майновим розшаруванням їх господарів. Ці процеси мали певну схожість та були практично синхронні подібним у містах.

В другій половині XII ст. цей тип забудови стає домінуючим на більшості поселень, тоді як на деяких, переважно з кучовим типом забудови, його елементи не зафіксовані протягом усіх періодів. У зв'язку з вираженою майновою і соціальною диференціацією сільського населення зникає єдиний будівельний стиль жител. Поряд з типовими напівземлянками з'являються житла наземні, на житлових і не житлових підклітах, 2—3-камерні; до 2 тис. кв. м збільшуються розміри окремих комплексів. Поряд із садибами, подібними до попереднього періоду, з'являються нові, в яких один або два дворово-господарських комплекси розташовані також півколом або по овалу, але на деякій відстані від основного об'єкта. Виробництва і промисли, пов'язані з вогнем, виносяться на край поселення. У функціональному відношенні всі досліджені об'єкти на території дворово-господарського комплексу можна розділити на: ремісничого і виробничого призначення, господарські, сільськогосподарські, смітники і невизначені. В плануванні кожної садиби помітна деяка своєрідність, але є й загальна закономірність. Виділяється домінуючий об'єкт, якому підпорядковується оточуюча забудова, розміщена напівколом, по овалу поряд з ним, або в безпосередній близькості. Створюється замкнутий план з чіткою організацією простору, який садиба займає. В середині територія двору майже не забудовується. Садіби вільно розташовані на території поселень, їх з 2—3 боків оточували поля. При наявності поряд іншої садиби між ними зводилась огорожа, зафіксована у вигляді канавок, стовпових

ям, канавок з ямками по дну. Впритул до огорожі здебільшого розміщувалась частина другорядних об'єктів. В деяких випадках споруди садиб, розміщені поряд по периметру, продовжували цю огорожу. Більшість садиб існувала доволі тривалий період, і місце їх розташування залишалося незмінним. Планіграфічна ситуація усередині комплексів за весь час їх існування істотно не змінювалась. Вона поповнювалась новими об'єктами, які виникали на місці старих або поряд з ними. Садибні комплекси різні за розмірами, кількістю розміщених на них об'єктів, соціальним статусом їх власників. У розмірах садиби, її спорудах, матеріальній культурі мешканців відображена їх соціальна й майнова диференціація. Виявлена на поселеннях садибна забудова має важливе значення для реконструкції соціальної структури сільського населення.

¹ С е д о в В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.) // Материалы и исследования по Археологии АН СССР (МИА). — 1960. — Вып. 92. — С. 6.

² Ш е к у н О. В., В е р е м е й ч и к О. М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — С. 11—16.

³ Г о т у н І. А., М о ц я О. П. Соціальний аспект у забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова // Матеріали іст.-арх. семінару, присвячені 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 68—71.

⁴ Південноруське село IX—XII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури). — К., 1997. — С. 38, 65.